

Kırgız Türkçesi

Doç. Dr. Gülzura Cumakunova Sayfa:596-606

Ankara üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Kırgız Türkçesi, Kırgızistan Cumhuriyeti'nin devlet dili, dünyada sayısı üç milyondan fazla olduğu tespit edilen (1989) Kırgız Türklerinin konuştuğu dildir. Bu malumat, genelde toplu olarak Kırgızistan'da ve küçük gruplar halinde Çin Halk Cumhuriyeti, Özbekistan, Tacikistan, Kazakistan, Rusya Federasyonu, Türkiye ve Afganistan'da yaşayan Kırgızların dili esas alınarak verilmiştir.

Türk lehçelerinin yapılan bir çok tasnifine göre Kuzeybatı Türk dilleri grubuna dahil edilmekte olan Kırgızca, tarihi aspekte yapılmış Türkoloji çalışmalarında ve Türkçenin bugüne kadar yapılmış sınıflandırmalarında uzun geçmişi ve Türkçenin en eski döneminden en yeni dönemine kadar uzanan bir çok çelişkili unsurları bünyesinde barındırmasından dolayı Türkolojinin kilit noktalarından biri olarak sayılagelmiştir.

Türkoloji tasniflerinde Kırgızcanın bunun gibi çok yönlülüğü ve değişkenliği türkologların ona çok değişik sınıflarda yer vermelerine yol açmıştır. Örneğin, Türk dili tarihinin ünlü isimlerinden S. E. Malov, kendi sınıflandırmasında Kırgızcaya hem en yeni Türk dilleri arasında yer veriyor, hem de Yenisey Yazıtlarının dili, Kırgızların eski edebi dili olduğunu iddia ediyor. Ayrıca S. E. Malov, türkologların hiç bir zaman "Eski Kırgızcanın edebi ve konuşma şekilleri münasebetleri üzerinde durmadıklarına, bunun için halen gerekli malzemelerin de elde edilmediğine" dikkatleri çeker.¹

Prof. N. A. Baskakov'un tasnifinde ise Kırgızca, Doğu Hun dalında en eski Türk dillerinden sayılan Eski Türk ve Uygur Yazıtlarının dilleri, Saha, Tuva, Tofa, Hakas, Şor, Altay ve Sarı Uygur dilleri ile aynı grupta beraber sınıflandırıldığını görüyoruz.² Baskakov'un Kırgızca'yı adı geçen grup içine dahil etmesinin gerekçeleri onun eski dil özelliklerini taşıması olarak gösterilmiştir:

- Kıpçak-Nogay grubuna mensup dillerdeki ş-s seslerinin yerine Eski Türkçeye özgü ç-ş seslerinin gelmesi. Örneğin: kas değil kaç, bas değil baş.

-Kelime başında sert ünsüzlerin sıkça kullanılması;

-Eski Türkçedeki bir çok gramer şekillerinin korunması;

- Kelime hazinesinde diğer Kıpçak lehçelerinde bulunmayan Moğolca kelimelerin çokluğu.

Buradan çıkarılacak sonuç, Kırgızcanın, coğrafi ve bazı ortak dil özelliklerinden dolayı aynı grup içinde yer aldığı Kıpçak lehçelerinden hayli farklı bir konumda olduğudur.

Fakat V. V. Radlov, V. A. Bogoroditskiy, S. E. Malov, F. E. Korş, A. N. Samoyloviç, G. J. Ramstedt gibi Türkoloji otoritelerinin tasniflerinde Kıpçak grubunda yer almasına neden olan Kıpçak unsurları da artık Kırgızcanın, son dönemlerinde kazandığı inkar edilemeyecek özelliklerdir.

Kırgızcanın bu tür özelliği bazı türkologları, mesela K. N. Menges'i, Kırgızca'yı aynı tasnif içinde, hem Orta Asya grubu içinde tek başına, hem de Kıpçak lehçeleri ile beraber göstermesine, Prof. T. Tekin'i ise özel olarak tek başına sınıflandırmasına neden olmuştur.³ Son Türkoloji tasniflerinin çoğu

Kırgız Türkçesi

için esas alınan ve bir çok açıdan doğruluk payı yüksek olan A. N. Samoyloviç'in tasnifinde Kırgızca, Türk lehçelerinin Kuzeybatı grubunda, bazı fonetik, gramer ve leksik yönleriyle ortaklık gösteren Altayca ile birlikte bir sınıfa konulmuştur.

Tasniflerdeki bu kadar farklı hususların nedeni, ancak Kırgızcanın, genel Türkçenin gelişmesinde çizdiği tarihi seyirinin tam olarak gözler önüne serilmesiyle anlaşılacaktır. Onun oluşum etaplarının bütün olarak ele alınması ve Kırgızca'yı bugünkü durumundan ziyade, eskiden bugüne doğru periyodik gelişmesinden yola çıkarak değerlendirme ile mümkün olacaktır.

Prof. Dr. B. M. Yunusaliyev'in çalışmalarında⁴ ilk defa öne sürülen ve son yıllardaki araştırmaların verileri ile doğrulanmış, bir çok yönden de tamamlanmış olan görüş açısına göre, çağdaş Kırgızcaya onun oluşumundaki bazı belirleyici hususları dikkate almadan yaklaşmak bizi yanlışlıklara sevkedecektir. Bu hususlar, her şeyden önce Kırgızcanın:

- Tarihi oluşumunun uzun bir süreç içinde gerçekleşmiş olması;
- Oluşumun bir tek toprak üzerinde gelişmediği;
- Bir çok yakın ve uzak akraba diller ile çeşitli zamanlarda yakın temas içinde olması;

-Uzun sürmüş olan bu gelişme süreci içinde Kırgız toplumuna mensup bazı etnik grupların, toplumun çekirdeğini oluşturan kitleyle her zaman beraber olmayışı ve kopmaların ve tekrar birleşmelerin defalarca meydana gelmesidir.

Bütün bu koşulları göz önünde bulundurarak B. M. Yunusaliyev Kırgızcanın oluşumunu üç büyük devire ayırmıştır:

- 1.Kırgızcanın en eski devri (IX-X yüzyıllara kadarki dönem)
- 2.Kırgızcanın ortaçağ devri (XV-XVI yüzyıllara kadarki dönem)
- 3.Yeni Kırgızca devri (XVI yüzyıldan günümüze kadar).

Yunusaliyev'in bu görüşünün Kırgız dilinin tarihine direk veya dolaylı olarak temas eden araştırmacılar tarafından da benimsenmesi ile, örneğin İ. A. Batmanov, N. K. Dmitriyev, V. A. Bogoroditskiy, K. K. Yudahin, N. A. Baskakov, B. Ö. Oruzbayeva, S. Kудaybergenov, S. Sıdıkov vs., Kırgızcanın Kuzeydoğu (Sibirya) lehçelerine en yakın dil olduğu fikri giderek ağırlık kazanmıştır.

Türkologlar arasında Kırgızcanın tarihi gelişmesi üzerinde tam bir görüş birliği sağlanmasa bile, onun Güney Sibirya ve Orta Asya Türk lehçelerinin özelliklerini aynı derecede taşıyan dil olduğu fikri de en azından tartışılmaz hale gelmiştir.

Kırgızca'yı hem coğrafi hem de dil açısından birbirinden farklı devirler içinde görmek, bunların bir dil içerisinde bakılacak ortak yönleri ile beraber birbirinden büyük farklı özelliklerini de kabul etmek anlamına gelecektir.

Türkoloji çalışmalarında bu husus dikkate alınmış olsa, Kırgızca'yı tarihi gelişiminin önemli etaplarına göre ayrı ayrı gruplarda değerlendirilmek çok daha yerinde olacaktır. Zira Kırgızca'yı değişik

Kırgız Türkçesi

dönemlere ayırmaya neden olan hususlar, ikisini veya üçünü bir araya koyamayacak kadar farklı fonetik, morfolojik ve leksik ayrıcalıklardan ibarettir. Tıpkı Kırgızca ile aynı paralellikte bir gelişim sergileyen Uygurcada olduğu gibi. Uygurca, Türkoloji sınıflamalarında Sarı Uygurcadan dolayı en eski Türk dilleri arasında, eski Uygur Yazıtları dilinden dolayı eski Türk lehçeleri grubunda ve Doğu Türkistan Uygurları dili dolayısıyla yeni Türk lehçeleri arasında yer almaktadır.⁵

Bilindiği kadarıyla, Sarı Uygurca, konuyu detaylı olarak ele alan araştırmacılar S. E. Malov ve E. R. Tenişev'in tespitlerine göre, Kırgızcanın en eski durumundan güçlü bir şekilde etkilenmiş ve hala o özelliğini koruyan bir dil olarak gösterilmiştir.⁶

Sarı Uygurca, Kırgızca ile Uygurca arasında en eski zamanlara dayanan dil temasını açıkça göstermesi ve Kırgızcanın gelişmesinde gizli kalmış bir çok sayfalara ışık tutabilecek unsurları koruması ile de büyük önem taşıyor. Örneğin, eski Kırgızcanın çağdaş Kırgızcadan çok farklı fonetik yapıya sahip olduğu, onun bir y-dili değil, bir z-dili olduğu kanaatine Sarı Uygurcanın ve Kırgızcaya genetik yakınlığı olan Hakas, Tuva, Şor, Çulım Türkçelerinin verilerini bir araya getirip karşılaştırarak varılabilmektedir.⁷

Kırgız adının tarihe geçtiği M. Ö. 200 yıldan beri Çin, Arap, Fars, Türk kaynaklarında hep Kırgızların, gelişmiş bir yazı geleneğine sahip bir toplum olduğu izlenimi verilmiştir. Örneğin, Kırgız tarihinin önemli kaynaklarından biri olan Çin'in Tang sülalesinin (M. S. 618-907 yy.) N. Ya. Biçurin (1777-1853) tarafından neşredilmiş tarihinde Kırgızlar hakkındaki diğer bilgilerin yanı sıra onların dilinin ve yazdıkları yazısının Hoyhu (Uygur) yazısı ile tıpatıp benzer olduğundan söz edilir.⁸

Yenisey yazıtlarının da Eski Kırgızcanın açık bir örneği olduğu görüşünde araştırmacılar arasında görüş ayrıcalığı yoktur. Nitekim Eski Türk Yazıtlarının önemli isimlerinden Prof. S. E. Malov'un, "Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov" adlı eserinin Giriş bölümünde V. V. Radlov ve V. Tomsen gibi otoritelerin arkasından Yenisey yazıtlarının Kırgızlara ait olmadığına dair diyeceğim yoktur demesi⁹ ile bu fikrin tartışılmazlığı bir kere daha ortaya koyulmuştur.

Eski Türk Yazıtlarından Külteğ'in, Bilge Kağan, Tonyukuk, Moyun Çur, Bars Beg, Suci'deki Kırgız Oğlu anıtlarında Kırgızlardan direk olarak çok güçlü Türk boyu olarak söz edilmesi, Talas'ta bulunan dört anıtın da Kırgızlarla alakalı olması¹⁰ Kırgızların çok gelişmiş yazma geleneği olduğu fikrini güçlendirir.

Ayrıca en az 1000 yıllık bir geçmişe sahip "Manas" destanında bütün haberleşmenin yazışma yolu ile gerçekleştirildiği ve onun bir olağan görünüşü olarak kaydedilmesi de dikkate alınmayacak bir husus değildir.

Kırgızlar hakkında ayrıntılı bilgiler içeren Arap kaynaklarından M. S. 942 yılında yazılmış olan Ebu Dulaf'ın "Risalesinde" de Kırgızların kendi yazıları olduğu ve özel olarak yetiştirdikleri kamışlar ile yazdıklarından bahsedilmektedir.¹¹

Kırgız Türkçesi

Görüldüğü gibi, Yenisey Yazıtlarının Eski Kırgızca dönemine ait yazılar olduğuna dair oldukça kabarık bilgilere sahip olunmasına rağmen, ona Kırgızcanın ve diğer Kuzeydoğu Türk lehçelerinin klasik bir edebi şekli olarak ne Türkoloji çalışmalarında ne de tasniflerinde yer verilmemiştir.

Yenisey Yazıtları ile günümüz Kırgızcası arasında görülen farklara açıklık getirecek tüm gelişim ve değişim halkaları ortaya çıkarılmadığı sürece, onlara ancak uzak akraba dil örnekleri olarak bakma alışkanlığı devam edecek gibidir.

Prof. Dr. E. R. Tenişev, Sarı Uygurların, Füyü Kırgızlarının dili üzerinde yaptığı araştırmalarında,¹² bu yönde yapılan S. E. Malov, Ü. Asanaliyev, Hu-Zhen-hua, Guy İmart, L. Cusupakmatov gibi araştırmacıların¹³ sonuçlarına da dayanarak, Kırgızcanın karanlık dönemlerini aydınlatacak malzemelerin artık mevcut olduğu görüşünü öne sürüyor.¹⁴

Son yıllarda Çin Halk Cumhuriyeti'nde yaşayan Füyü Kırgızlarının dili üzerinde yapılan araştırmalar ve elde edilen sonuçlar B. M. Yunusaliev'in Kırgız dilinin tarihine ayrı devirler içinde bakma fikrini doğrulayıcı ve tamamlayıcı mahiyettedir.

Füyü Kırgızlarının menşei, Sibiry'a'da Hakaslara yakın yaşadıkları bölgeden 1703 yılında Cungar kontaycısı (hanı) Sevan Rabdan tarafından zorla göçürülüp, Mançuriya'nın Heylunşyan vilayetinin Fuüy ilçesine yerleştirilmiş olan 3000 haneli Kırgızlardan gelir.¹⁵ Füyü Kırgızlarının dili, bir yandan Sarı Uygurların, öte yandan da Hakas, Tuva, Şor, Çulım Türklerin dilleri ile ortak yanları olan, Kırgızcanın en eski unsurlarını koruyan bir ağız olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Füyü Kırgızcasının Çağdaş Kırgızca ile temel unsurlarda (özellikle gramerde) görülen aynılığı da, ikisi arasında güçlü bir genetik bağ olduğunu gözler önüne seriyor. Bu husus, zamanında B. M. Yunusaliev'in, Kırgızların bazı etnik gruplarının halkın çekirdeğini oluşturan kitleden ayrı kaldığı hakkındaki görüşünde ne kadar haklı olduğunu gösteriyor.

Füyü Kırgızlarının dilinin fonetik ve morfolojik yapısının ortaya çıkarılması, onun bir yandan Sarı Uygurca ve Kuzeydoğu Türk lehçeleri ile, öte yandan da Kırgızca ile yakınlığı, Yenisey Yazıtları ile sergilenmiş olan bir edebi dil ile onun konuşma türleri veya ağızları arasındaki münasebetleri problemini ciddi bir şekilde gündeme koymuş oldu.

Füyü Kırgızlarının dili, onun Kırgızcayla köklü bağlantısı olduğunu savunan ve konuya ciddi biçimde bilimsel açıklık getiren araştırmacıların fikirlerine göre, Türkçenin en eski durumunun temsilcilerinden sayılan Eski Türk Yazıtlarının dili, Sarı Uygurca, Tuva, Tofalar, Hakas, Şor, Çulım Türkçesinin yanısıra eski Kırgızcanın da alınmasını sağlayacak unsurları içeriyor.

Yenisey Yazıtlarının dili, adı geçen Türk boylarının ortak edebi dili olup, bir d-li dildir. Füyü Kırgızcası ve onunla fonetik yakınlık gösteren Sarı Uygurca, z-li dillerdir. Örneğin: F. (Füyü) Kırg. qozın, Ç. (Çağdaş) Kırg. koyon 'tavşan', F. Kırg. azah, Ç. Kırg. ayak 'ayak', S. Uyg. azgır, Ç. Kırg. aygır 'aygır', S. Uyg. ezer, Ç. Kırg. eer 'eyer' v. s. Aynı z-li durum Hakas, Şor, Çulım Türk lehçeleri için de geçerlidir. Çağdaş Kırgızca, y-li diller arasında yer almasına rağmen, z'nin y'ye dönüşüm sürecini andıran bir takım paralellikleri halen de taşımaktadır, örneğin:

Kırgız Türkçesi

caz-//cay-‘yaymak’

boz//boy ‘bekar’: boz bala ‘bekar delikanlı’

Son zamanlarda Kırgızcanın eski dönemi için dikkate alınmaya başlayan Yenisey Yazıtları, Sarı Uygurca, Füyü Kırgızcası ve Kuzeydoğu grubunun ortak noktalarını birleştirerek, ayrıca Kırgızcanın ortaçağ ve yeni dönemlerindeki gelişmelerini de göz önünde bulundurarak, Eski Kırgız dilinin başlıca özellikleri olarak şunlar gösterebilir:

Fonetik Yönden

- Ünlülerdeki muntazam bir şekilde korunan kalınlık-incelik uyumu ve giderek güçlü bir şekilde kendini göstermeye başlayan düzlük-yuvarlaklık uyumu. Sadece kökle sınırlı düzlük-yuvarlaklık ünlü uyumunu bugünkü Sarı Uygurca, Füyü Kırgızcası ve Hakas, Şor dillerinden de görmek mümkündür.

-Ünsüzlerin sertlik-yumuşaklık derecesine göre karşı koyulabilmesi ve bunun ekleme sırasındaki uyumda etkin rol oynaması.

-Kelime ve hece sonunda g sesinin mevsuttuğu. Oysa Orta dönemden itibaren hece sonu g’lerin Kırgızcada w’ye, sonra da uzun ünlüye dönüştüğü malumdur. Örneğin, Yenisey Y. bagır, Ç. Kırg. boor ‘bağır’, bagırsak, Ç. Kırg. boorsok ‘bir nevi çörek’, Yenisey Y. ogul, Ç. Kırg. uul ‘oğul’, Yenisey Y. yegin, Ç. Kırg. ceen ‘yeğen’, Yenisey Y. bag, Ç. Kırg. boo ‘bağ’, S. U., Şor. tağ, F. Kırg. dag/dah, Ç. Kırg. too ‘dağ’, Çul. T. çazag, Ç. Kırg. cöö ‘yaya’ vs.

-Fiil sonunda şimdiki y yerine yumuşak z’nin gelmesi. Benzer durum Füyü Kırgızların dilinde giz-, S. U. kez-, Şor. kes-, Ç. Kırg. kiy-‘giymek’, S. U. koz-, Ç. Kırg. kuy-‘koymak’ olarak tespit edilmiştir. Çağdaş Kırgızcada fiil sonu z’lerde z-y dönüşümü yapılmış olsa da, kalıntı olarak bazı durumlarda fiil sonu z’lerin diğer şekiller ile paralel korunduğu görülür. Mesela, fiilden fiil yapan-gız/-gar/-dır eklerinin paralelinde olduğu gibi: mingiz-/mindir-‘bindirmek’, atkaz-/atkar-‘ata bindirmek’, bütköz-/bütkör-‘bitirmek’, cetkiz-/cetkir-‘ulaştırmak’

-Kelime başında c’nin hem geniş, hem dar ünlüler ile geldiği sanılıyor. Kırgızcayı diğer Kuzeydoğu grubu temsilcilerinden ayırdeden bu durum, Hakasça, Tuvacada ç, Şorcada ç, bazı dialektlerinde t: tok/çok ‘yok’, Altaycada ise d olarak y’nin sertleşmeye doğru seyrini gösteriyor (y-c-d-t-ç). Kelime başında c-ç değişmesine Çağdaş Kırgızcanın ağızlarında da rastlamak mümkün: cöcö-çöcö ‘civciv’, cöntök-çöntök ‘cep’, cımcuur-çımçuur ‘cimbız’, cılcık-çılçık ‘delik’, cooçun-çooçun ‘yabancı’ vs.

Füyü Kırgızcası da kelime başındaki c’yi koruyor: cir, Ç. Kırg. cer ‘yer’, cun-, Ç. Kırg. cuun-‘yikanmak’, ceerin, Ç. Kırg. ceyren/ceeren ‘ceylan’.

-Kırgızcanın Kuzeydoğu Türk lehçeleri ile fonetik ortaklığını oluşturan ikincil uzun ünlülerin meydana gelişini de araştırmacılar en eski dönem içine alıyorlar. Örneğin:

Uzun aa: Kırg., Tuva, Hak., Alt. saa-< sağa-‘sağamak’, Tuva çaak, Hak. Naak, Alt. d’aak, Kırg. caak < yanak ‘yanak’.

Kırgız Türkçesi

Uzun oo: Kırg., Tuva, Hak., Alt. sool-< soğol-'solmak'

Uzun öö: Kırg., Alt., Hak., Tuva söök < sönök 'kemik'.

Uzun ee: Kırg., Alt., Tuva een< eyen 'ıssız' vs.

E. R. Tenişev'in Fuüy Kırgızcası, Sarı Uygurca, Hakas, Şor dillerinin verilerine dayanarak vardığı kanaate göre, Eski Kırgızcada sekiz uzun ünlü mevcuttu.¹⁶ Aynı fikiri ilk defa öne süren B. Yunusaliyev'in, uzun i ile uzun i'nin çağdaş Kırgızca için de geçerli olduğu görüşü (iin < iyin 'in', iik < iyik 'ik', cırma < cıyıma),¹⁷ son araştırmalar tarafından fonematik özellik taşımadığından dolayı destek görmemiştir. Çağdaş Kırgızcada sadece altı uzun ünlü mevcuttur.

Hakas, Tuva, Şor dillerinde ise benzer durumlarda (i+y+i; ı+y+ı) meydana gelen uzunluklar korunmuş. Aynı durum Füyü Kırgızcası için (ciit < ciğit 'yiğit') ve Sarı Uygurca için de söz konusudur.¹⁸

Eski döneme ait bir diğer unsur da Kırgızcaya Kuzeydoğu grubu ile aynı dönemde alındığı sanılan, diğer Türk gruplarında mevcut olmayan Moğolca kelimeler katmanıdır. Kuzeydoğu Türk lehçelerinde aktif kullanımda olan bu kelimeler, Çağdaş Kırgızcada başka kelimelerle eşanlamlı olarak kullanılmaktadır. Örneğin, kaalga/eşik 'kapı', belen/dayar 'hazır', sonun/mıktı 'harika', belek/tartuu 'hediye' vs.

Gramer Yönünden

Çağdaş Kırgızca ile karşılaştırılmakta olan diller arasında çok büyük farklılıklar göze çarpmıyor. Örneğin, çokluk kategorisi: -lar/-ler, -dar/-der, -tar/-ter (belki de-nar/-ner) 'den ibaret olup, yuvarlak şekillerin henüz ortaya çıkmadığı sanılıyor. Füyü Kırgızcasında bu ekin dar ünlülü şekilleri de vardır: -lar/-lır, -dar/-dır, -tar/-tır.

Sarı Uygurcada üstelik n'le başlayan varyantları da mevcut: -lar/-ler, -dar/-der, -tar/-ter, -nar/-ner

Çağdaş Kırgızcada fiilin ikinci şahıs çokluk ekinde görülen -sınar, -nar türleri, belki de Sarı Uygurcadaki gibi Eski Kırgızcadaki çoğul ekinin n'li durumunun kalıntılarından olabilir. Örneğin: Siler barasınar (Siz gideceksiniz), Siler doktorsunar (Siz doktorsunuz), Siler körçüsünör, (Siz görürdünüz), Siler aldınar (Siz aldınız), Siler bergensiner (Siz vermişsiniz).

Hal eklerine gelince, Çağdaş Kırgızcaya özgü bütün hal eklerinin kullanımda olduğu gözetlenebilir. İlgı ve Belirtme hali dışındaki eklerde yuvarlak şekilleri henüz ortaya çıkmadığı tahmin ediliyor. İlgı ve Belirtme hallerinde ise Çağdaş Şor dilinde görüldüğü gibi¹⁹ yuvarlaklı eklerin de olduğu düşünülebilir. Yalın h.: 0, İlgı h.: -nın/-nin/-nun/-nün; -dın/-din/-dun/-dün; -tın/-tin/-tun/-tün. Yönelme h.: -ga/-ge; -ka/-ke; -a/-e. Belirtme h.: -nı/-ni/-nu/-nü; -dı/-di/-du/-dü; -tı/-ti/-tu/-tü. Bulunma h.: -da/-de; -ta/-te. Çıkma h.: -dan/-den; -tan/-ten; -nan/-nen.-dın/-din; -tın/-tin;-nın/-nin.

Çıkma halinde geniş ve dar ünlülü sıraların olabileceği fikri, incelenmeye alınmış dillerin hemen hemen hepsinde bu vakanın izoglossa niteliğini taşımasından doğmuştur.²⁰ Örneğin, Füyü

Kırgız Türkçesi

Kırgızcasında ekin sadece dar ünlülü şekline rastlanır.²¹ Sarı Uygurcada ise tam tersine Çağdaş Kırgızcadaki gibi dar şekilleri kaybolmaya yüz tutmuştur.²²

Fiilin zamanları bakımından Kırgızcasındaki tüm şekilleri karşılaştırdığımızda zaman ekleri kadrosu da bazı ses değişiklikleri dışında benzer durumdadır.

Belirli (-di'li) Geçmiş Zaman:

-dı/-di/-du/-dü, -tı/-ti/-tu/-tü.

Şahıs ekleri: -ım, -ın, -ımız, -ınar; III. şahıs çoğul eki -ıştı.

Eski Kırgızca için belirli geçmiş zaman ekinin yuvarlak ünlülü varyantlarının ön görülmesi, araştırılan dillerden Şor dilindeki düz ve yuvarlak ünlülü tam kadronun bulunması ve onun Çağdaş Kırgızca ile örtüşmesinden çıkartılıyor. Füyü Kırgızcasında zaman eki: -dı/-di, -tı/-ti olup, şahıs ekleri de aynıdır. Füyü Kırgızcasında da III. şahıs çoğul ekinin (-ıştı) şeklinde işteşlik eki ile ifade edilmesi, Çağdaş Kırgızca ile onun genetik bağına bir kere daha kanıtlayıp, aynı zamanda ona en yakın olan Hakasçadan farkını teşkil eder. Füyü Kırgızcasında halen -bıs şeklinde olan I şahıs çokluk eki, bu eki sonradan-k'ye çeviren Kırgızcanın eski durumundan kaldığı sanılıyor. (Örneğin, E. Kırg. bardı**bis**-Ç. Kırg. bardı**k**).

Belirsiz (-miş'li) Geçmiş Zaman:

ıptır/-iptir/-uptur/-üptür.

Şahıs ekleri: -mın, -bıs, -sın, -sınar

Bu zaman eki, iki ekin kaynaşması ile (-ıp-zarf fiil eki + yardımcı fiil tur-) meydana gelmiş. Ekin çağdaş Kırgızcada ve Hakasçada korunan düz ve yuvarlaklı tam paradigması, Sarı Uygurcada da şahıs eklerisiz (-iptro) şeklinde korunuyor. Füyü Kırgızcası ise zarf fiil ekini yitirerek (-tır+şahıs eki) şeklini almış. Çağdaş Kırgızcada da bu zaman ekinin yardımcı fiili (tur'u) düşürmüş kısaltılmış şekli kullanıldığını dikkate alırsak, bu zaman ekinin genel olarak kısaltmaya meyil göstermiş bir ek olduğu kanaatine varabiliriz. Karşılaştıralım:

Ç. Kırg. tam şekli barıptırmin, Ç. Kırg. kısa. barıpmın F. Kırg., kısa bartırmin; 'gitmişim'

Geçmiş Zamanın Hikayesi (-mıştı)

Çağdaş Kırgızcada -gan/-gen/-gon/gön, -kan/-ken/-kon/-kön, Şahıs ekleri-mın-bız, -sın-sınar olarak tüm düz ve yuvarlak şekilleri mevcut olan sistemin eski Kırgızcada sadece düz şekilleri olduğu sanılıyor. Zira karşılaştırılan dillerin hepsinde de sadece-gan/-gen, -kan/-ken şekillerine rastlanmıştır.

Geniş Zamanın Hikayesi (-ırdı)

Çağdaş Kırgızcada -çu/-çü Şahıs ekleri -mın-bız; -sın-sınar;

Kırgız Türkçesi

olarak sadece yuvarlak şekli kullanılan ekin, Hakasça ve Tuvacada sadece düz şekilleri (-çık/-çik, -çih/-çih) mevcuttur. Ekin menşei Eski Uygurcada görünen geçmiş zaman eki (-yuk) ile aynı paralelde olabileceği tahmin ediliyor.²³

Şimdiki Zaman

Çağdaş Kırgızcada: fiil kökü +zarf fiil-ıp + yardımcı fiiller (cat-, tur-, otur-, cür-)

Şahıs ekleri: -mın-bız;-sın-sınar; -t-ışat olan şimdiki zamanın yapımında en çok benzerlik Şor dilinde görülür. Şimdiki zaman, Füyü Kırgızcasında adı geçen yardımcı fiillerden sadece tur-, Hakasçada ise çat-'la yapılabiliyorsa, Şorcada çat-, tur-, odur-, çer- gibi Çağdaş Kırgızcadaki bütün türleri kullanılarak yapılır. Bu durum, Eski Kırgızcadan itibaren bu modelin var olduğu ihtimalini güçlendirir.

Şimdiki zamanın Çağdaş Kırgızcadaki bir diğer şekli olan (-uu+da +şahıs eki) modeli de, Füyü Kırgızcası ile paralellik gösterir: Ç. Kırg. baruudamın- F. Kırg. bardamin/bardımın (<baruudamın) 'gitmekteyim'.

Gelecek Zaman

Çağdaş Kırgızcadaki belirli geçmiş zamanın -a/-e, belirsiz geçmiş zamanın -r, -ar/-er, şahıs ekleri -mın, -bız, -sın-sınar olan modelin eski Kırgızcada da mevcut olduğu görüşü hakim. Çünkü adı geçen sistem Sarı Uygurcada, Füyü Kırgızcasında, Hakas, Şor lehçelerinde de aynı şekilde, fakat zarf fiil -a yerine onun dar şekli -ı/-i kullanılarak yapılır.

Ortaçağ Kırgız Dili

X. yüzyıldan itibaren özellikle de XII-XIII yüzyıllarda Yenisey Kırgızlarının büyük bir kısmı batıya doğru göç etmeye başlar. Batıya göçü sırasında Kırgızlar uzun zaman Altay'da kalıp, oradaki Türkçe konuşan Altaylılar ile yakın temasa girmişler.²⁴ Bu boylar genel olarak Kıpçak grubuna mensup oldukları için Kırgızcanın kıpçaklaşma süreci orada başlamış olur.

Bu süreç içinde Kırgızca, ortaçağ dönemi adı verilen dönemi başından geçirir. Bu devire ait herhangi bir yazılı belge korunmamasına rağmen, onun en önemli özelliği de Kırgızca'yı Kuzeydoğu Türk lehçelerinden ve sonradan komşu oldukları Kıpçak lehçelerinin de ayıran, sadece Altayca ile ortak yönler içeren bir takım özelliklerin meydana gelmiş olmasıdır.²⁵

Kırgız dili tarihinin bu devrindeki en belirgin temsilcisi olarak araştırmacılar Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sincan-Uygur bölgesine bağlı Lobnor gölü etrafında yaşayan Kırgızların dilini gösteriyorlar.²⁶ Lobnurluların menşei Kırgız-Altay toplumundan XIV-XV. yüzyılda ayrılıp, güneye göç eden, önce Turfan'a, sonra da Lobnor gölünün kıyılarına yerleştirilmiş boylardan gelir.²⁷ Lobnor Kırgızlarının dili, uzun süre beraber kaldıkları Uygurca ile Kırgızcanın karışımından oluşmaktadır. Nitekim bu ağzı ilk araştıran S. E. Malov boşuna onu "Lobnor dili kadim Kırgızların eski konuşma dilidir"²⁸ diye nitelendirmemiştir.

Kırgız Türkçesi

Lobnor ağzının Uygurca unsurları yüzeysel olup, Uygurlarla birlikte yaşamının verdiği etkileşim sonucu olduğu kolayca anlaşılır.²⁹ Lobnor ağzının Uygurca elemanları olarak E. R. Tenişev şunları gösterir: Kelime başında Kırgızca c yerine y gelmesi; kelime ortasında ve sonunda ğ'nin korunması; gelecek zaman III. şahıs ekinin -ado, -edo şeklini alması; Uygurcanın tesiri ile fiilin şahıs eklerinin yitirilmesi.

Kırgızcanın, Türkoloji tasniflerinde Altayca ile aynı grupta olmasını sağlayan, diğer yandan da onun Lobnor ağzı ile ortak yönlerini teşkil eden Ortaçağ özellikleri şunlardır:

-Güney Altay ağzlarının tesiri ile geniş ünlü a/e'nin, geniş ve yuvarlak o/ö'den sonra yuvarlaklaşmasından, önce yuvarlak diftongların, sonra da uzun ünlülerin yeni tiplerinin meydana gelmesi. Geniş ünlülerin yuvarlaklaşması Lobnor ağzında da söz konusu, örneğin: könlök 'gömlek', örtöndökö 'kervan saraydakiler', bolor 'olur'.

-Yuvarlak ses uyumunun ekleri de tamamıyla kapsamı altına alması;

-Ağzlar arasında yumuşak z ile onun sert çifti s arasında fonematik zıtlığın kaybolması, kelime sonundaki z'nin sertleşmesi;

-Fiilin olumsuz -ma ekinin, tamamıyla -ba'ya dönüşmesi;

-Yardımcı ele//ede'nin paralel kullanılması;

-Eski Kırgızcadaki kelime başındaki c'nin korunması. Lobnor ağzında Uygurcanın tesiri ile bazı c'ler y'ye çevrilmiş, bazıları ise değişmemiş, örneğin: canıla-'yenilemek', cigiyme 'yirmi', cürü-'yürümek'.

-Kelime ortasındaki g'nin düşmesi iki ünlünün birleşerek uzun ünlü meydana getirmesini sağlamış: taan < tagan 'alaca karga', baatır < Moğ. bagatur, saadak < sagadak 'sadak', kaalga < Moğ. haalga 'kapı' vs.

- Eski Kırgızcada görülen kelime sonundaki g Ortaçağ Kırgızcasında diftong veya uzun ünlü oluşturmuş. Kırgızcanın ve Altaycanın bazı ağzlarında yuvarlak diftongların halen saklanmış olmasına, bu iki dilin ortak devrinde yuvarlak uzun ünlülerin gelişmesinin bir önceki aşaması olarak bakılır.

Gramer Yönünden

- İsmi çoğul eki -lar'ın yuvarlak ünlü şekilleri gelişmiş. Böylece ünlüleri (a/e, o/ö), ünsüzleri (l/d/t/n) olan çoğul eki varyantları meydana gelmiş. Ekin bu tür çok varyantlılığı Altaycada ve Lobnor ağzında da görülür.

- İsmi iyelik grubu eski Kırgızcadaki durumunu koruyor. Aynı durum Lobnor ağzında da sergileniyor.

Kırgız Türkçesi

-Hal eklerinde ise Eski Kırgızcada yuvarlak şekilleri olmayan ekler, örneğin yönelme, bulunma ve çıkma halleri, yuvarlak ünlülü şekillere sahip olunca, hallerdeki yuvarlaklaşma süreci tamamlanmıştır.

- Fiilin zaman kategorisinde de eski Kırgızcada yuvarlak şekilleri olmayan türlerinde yuvarlak şekillerinin oluşumu ile Kırgızca, ünlü uyumunun kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklığı açısından tam bir sistemlilik kazanmıştır.

-Şahıs eklerinden belirli geçmiş zaman I. şahıs çoğul ekinde Eski Kırgızcadaki-bıs yerine çoğul-k geçmeye başlamış. I. şahıs çoğul eki Lobnor ağzında da -k'olarak görülür. Altayca ise -bıs/-k ikisini de kullanır. Yalnız Altayca ile Kırgızcaya mahsus olan daha bir unsur -Gelecek zaman III. şahıs eki olarak -t < (tur-) ekinin kullanılmaya başlamasıdır: Kırg., Alt. al/ol bara -t 'o gidecek'.

-Şimdiki zaman, karşılaştırılan iki dilde de analitik şekilde (kök + ıp + yardımcı fiiller: cat/cür/otur/tur + zaman eki a/e +şahıs ekleri: -mın, -sın, -t, -bıs, -sınar, -ışat) şeklinde yapılmıştır.

-Gelecek zamanın iki türünde de Eski Kırgızcada olmayan yuvarlak ekler eklenince sistem şu şekli almış:

Belirli Gelecek zaman: -a/-e/-o/-ö; şahıs ekleri (-mın, -sın, -bıs, -sınar); Belirsiz Gelecek zaman: -ar/-er/-or/-ör; şahıs ekleri (-mın, -sın, -bıs, sınar); Lobnor ağzında ise belirli geçmiş zaman ekinin dar ünlü şekli de mevcuttur: -ay/-ey/-oy/-öy; -ıy/-iy/-uy/-üy.

-Ortaçağ Kırgızcasındaki başka bir özellik, Altayca ile ortak kelime katmanının oluşması. Örneğin, sadece Kırgızca ve Altaycada kullanılan: uy 'inek', çon 'büyük', kokuy! 'aman' (ünlem), tebetey 'şapka', temene 'cuvaldız', topçu 'düğme', unaa 'ulaşım', taar 'gilim', kereez 'vasiyet' vs. kelimeler.

Belirtildiği üzere, Kırgız dilinin tarihini eski ve ortaçağ dönemi olarak ayırma, bugün artık tahmin olmaktan çıkıp, yaşayan bir kaç dilin ve Yenisey Yazıtlarının verilerine dayandırılarak tespit edilmeye başlanmış durumda. Muhakkak konunun daha da detaylı araştırılması, dil unsurlarının tarihi, kültürel, arkeoloji gibi ilgili alanların da verilerini kullanarak bütüncü sonuçlara ulaştırılması lazım. Meselenin bu şekilde ele alınması, en eski Türk boylarından olan Kırgızların, yalnızca dilinin değil, etnik oluşumunun tarihi gelişmesinin de aydınlanması için büyük önem taşıyacaktır.

Yeni Kırgız Dili

XVI. asırdan itibaren başladığı sanılan Kırgızcanın son dönemi, Kırgız tarihinin Tanrı Dağlarındaki dönemini kapsar. Kırgızların Tanrı Dağlarına göçüne dair Arap, Fars, Çin kaynaklarından birbirinden bağımsız şekilde bir çok bilgiler edinilmiştir.³⁰ Bu dönemde Kırgız ulusunun ve Kırgız edebi dilinin oluşumu tamamlanır. Kırgız ağızlarının gelişmesini de yansıtan bu dönem, üç ayrı süre içinde değerlendirilebilir.³¹ a) Moğolistan-Cungar (XVI-XVIII) b) XVIII-Sovyet dönemine kadar c) Sovyet döneminden sonrası

Kırgız Türkçesi

a) Bu süreç içinde Kırgızlar önce Doğu Türkistan'a, sonra Merkezi Tanrı Dağları bölgelerine yerleşerek, orada yaşayan halklarla, özellikle de Uygurlarla yakın temasta bulunmuşlar. O nedenle Moğolistan'da Kırgız ağızları ile Uygur ağızları arasında karşılıklı büyük etkileşim gerçekleşmiştir. Bilhassa kelime hazinesinde görülen bu değişimlerin izi, Kırgız ve Uygur ağızlarındaki ortaklıklar ve Kırgızcadaki Uygur dilinin tesiri ile alınmış Arap, Fars kelimelerinden de sürülebilir.

Merkezi Asya'daki Cungarların Doğu Türkistan ve Orta Asya'ya yaptığı sürekli hücumlar (XVII-XVIII yüzyılın ortasına kadar) nedeniyle Kırgızlar güneybatıya doğru sürülmeye başlarlar. Önü Karategin Hissar, arkası Ancıyan, Alay dağlarına kadar sürülmüş olan Kırgız boyları, bu sıralar oradaki Uygur, Özbek ve Taciklerin arasında kalır. Yerleşik hayat sürdüren bu uluslardan Kırgızcaya ziraat, ticaret, din, mimarcılık vs. ilgili bir çok Arap, Fars sözleri dahil edilir. Çağdaş Kırgızcanın iki dialektiğinde benzer şekilde rastlanan Arap-Fars katmanının işte bu sırada girdiği sanılıyor.

b) XVIII asırda Cungarlar yenilgiye uğradıktan sonra Kırgızlar önceki yerleşim yerlerine geri dönerler. Bir kısmının Merkezi Tanrı dağlarına (Kuzey Kırgızistan), bir kısmının da Fergana vadisinin güney ve batı bölgelerine (Güney Kırgızistan) yerleşmiş olmaları, Kırgızların bu iki büyük ağzının meydana gelmesi için zemin hazırlamış olur. Araları büyük dağlarla ayrılmış, ayrı coğrafyalarda, farklı etnik ortamlarda irtibatsız kalan ağızlar giderek bir hayli farklılaşmıştır.

Güney ağzının Özbek, Uygur, Tacik halkları ile temasından ona Kuzey ağzında bulunmayan Arap-Fars kelimelerinin yeni katmanı, bazı sesler (açık), bazı gramer unsurları (Fars, Arap kökenli bağlaçlar) girmiş. Neticede ağzın hem ses, hem gramer yapısında değişiklikler meydana gelmiştir.

Genelde Kazak ortamına yakın çevrede seyretmiş Kuzey dialekti, XIX yüzyılın ortasından itibaren Kuzey Kırgızistan'a gelmeye başlayan Rus yerleşimcilerinin dilinin de etkisi ile Güney ağzında görülür derecede farketmeye başlamıştır.

Kırgızistan'da Sovyet İktidarının gerçekleşmesiyle milli dilin bütünleşmesi ve gelişmesi için çok elverişli koşullar yaratılmıştır. Ekim Devrimi'nden sonra Türkistan Sovyet Cumhuriyeti kuramına alınmış olan Kırgızistan, 1924 yılından itibaren Orta Asyanın diğer bölgeleri gibi Özerk Muhtariyete, sonra Özerk Cumhuriyet'e, 1936 yılında ise Birlik Cumhuriyeti'ne dönüştürülmüştü.

Genç Cumhuriyet'in kültür alanında yapacağı en önemli işlerinden biri, en kısa zamanda halkın tamamını okur-yazar duruma getirmek, eğitim sisteminin temelini oluşturmak olarak belirlenmişti. Bunun gerçekleşmesi için toplumun bütün katmanlarına eşit şekilde hizmet verebilecek, ağız üstü normlara dayandırılmış edebi dil ve onun yazı şeklinin oluşturulması gerekirdi.

Siyasi birliğin sağlanması ve Kırgızcanın devletin resmi dil statüsünü alması ile ortak edebi dil meydana gelmiş. Edebi dil için Kuzey ağzının bir şivesi esas alınmasına rağmen Kırgızcanın bütün ağızları onun birer kaynakları olarak kabul edilmiş. Toplumun bütün siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik faaliyetlerinin edebi dilde yürütülmeye başlaması, halkın eğitim oranının yükselmesi, Kırgızcanın kitap, dergi, gazete ve diğer basın-yayın kuruluşlarında egemen duruma gelmesi, son

Kırgız Türkçesi

dönemlerde genelde sözlü olarak bilinen edebi dilin yazı şeklinin geliştirilmesi ile ulusun hayatındaki yeni bir sayfa açılmış oldu.

1924 yılında Arap yazısına esaslı Kırgızca için reforme edilmiş ilk Kırgız alfabesi kabul edildi. Bilindiği üzere, Sovyet döneminden önce de Kırgızların önde gelen aydınları, şairleri ve tarihçileri Arap harfleriyle okuyup, yazmışlardır. Türk halkları arasında etkili bir iletişim aracı olan bu yazı sistemi, genel olarak Çağatay edebi dili adı verilen ortak edebi dilin de yaşatılabilmesinde önemli yer tutmuştur. Çağatay edebi dilinin bütün Türklerin kullanabileceği lehçe üstünlüğü, kullanım alanı açık olan bir yazı geleneğinin olması, ondan Türk halklarının eşit şekilde yararlanabilmelerine olanak sağlamıştır.

Kazan, Ufa gibi Türkoloji merkezlerinde yayımlanmış olan belli başlı Kırgız eserlerinden Moldo Kılıç'ın "*Kıssa-i zilzala*" (1911, Kazan), Moldo Niyaz'ın el yazmaları, Osmonalı Sıdık uulu'nun "*Muhtasar Tarih Kırgızıye*" (1913, Ufa), "*Tarih Kırgız Şabdaniya*" (1914 Ufa) gibi tarih kitapları, *İşenalı Arabayev*'in "*Alifbe Yaki Tuta Okuu*" (1911, Ufa) adlı ilk Kırgızca alfabesi bu ortak edebi dil örneğinde yayımlanmıştır.

Arap alfabesinin ünsüz harflere dayalı bir yazı olması, Türkçedeki 8-9 ünlüye karşılık sadece üç ünlünün bulunması, işaretlerinin çokluğu, harflerin bitişik yazılması gibi kusurları, hem öğrenimde, hem de yazıda hayli zorluklar yaratmıştır. O nedenle çok geçmeden diğer Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi Kırgızistan'da da Türkçe için en uygun görülen Latin harflerine geçme fikri gündeme gelmeye başlamıştır.

Mart 1926'da Bakü şehrinde bütün Türk halkları temsilcilerinin katılımıyla tertiplenmiş I Türkoloji Kurultayının gündemini de yeni ortak Türk Alfabesinin belirlenmesi meselesi oluşturmuştu. Kurultay, Türklük alemi genelinde Latin alfabesine geçme kararı alır ve onu hayata geçirmede görevlendirilmiş yeni Türk Alfabesi Merkezi Komitesini kurar.

Bunun arkasından da Kırgız Özerk Cumhuriyeti'nin 1927 yılında yapılan I. Kurultayı'nda 1927'den itibaren Latin alfabesine geçme kararı alınır ve 1929 yılın sonunda yeni yazıya geçme işi tamamlanmış olur.

31 harften oluşan Latin alfabesinin Arap alfabesine göre bir çok üstünlüğü vardı, örneğin, harflerin ayrı ayrı yazılması, yazıda herhangi bir işaretlemelere gerek kalmadığı, harflerin küçük ve büyük yazılabilme olanağı, teknik açıdan kolay yazılması, ünlüler için yeteri kadar harfin alfabede mevcut olması vs.

1940 yılında Sovyetler Birliği genelinde Kiril alfabesi esaslı yeni alfabelere geçme kararının alınması ile Latin harfleri yerini şu an yürürlükte olan alfabeye bıraktı. Latin alfabesi ile halkın okuma, yazma ihtiyacı tamamlandı, ilmi ve edebi eserler yayımlandı, Kırgızların "Manas" başta olmak üzere sözlü edebiyat örnekleri yazıya geçirildi.

Kırgız Türkçesi

Kiril esaslı Kırgız alfabesinde 36 harf vardır: Aa, Bb, Vv, Gg, Dd, Ee, “, Zz, İi, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, ^a, Oo, Oo, Pp, Rr, Ss, Tt, Uu, Ââ, Ff, Xx, Hh, Cc, Ww, }], ;, Yy, ;, ~`, {[, Qq.

Rusça ve uluslararası kelimelerin Rusça telaffuzunun ve yazı kurallarının korunmasını öngören Kırgız imlasına uygun olarak Rus alfabesindeki harflerin tamamını içeren ve ayrıca Kırgızcaya özgü üç harfi de (o, Â, ^a) de ekleyen Kırgız alfabesi, 60 yıldan aşkın bir süre boyunca Kırgız toplumuna hizmet vermektedir. Son yıllarda Azerbayşan, Özbekistan, Türkmenistan devletlerinin tekrar Latin harflerine geçmesi, Kazakistan'ın da geçme kararı alması (2001) ile Kırgızistan'da da aynı konu gündeme gelmektedir.

Çağdaş Kırgızca, nispeten yeni fonetik ve gramer yapısı, kelime hazinesi ile Türk lehçelerinin Kuzeybatı (Kıpçak) grubunda yer almaktadır. Bu gruba dahil edilmesinde belirleyici olan nitelikleri, aynı zamanda onun ona en yakın olan Kazakça ile Altaycadan da farkını teşkil eden kendine has yönleri ile Çağdaş Kırgızca özetle şöyle nitelendirilebilir.

Fonetik Açıdan

Çağdaş Kırgızcada 14 ünlü fonem mevcut olup, onun 8'i kısa (a, e, ı, i, o, ö, u, ü), 6'sı uzun (aa, ee, oo, öö, uu, üü) ünlüdür. Kırgız ünlüleri, kalınlık (a, ı, o, u)-incelik (e, i, ö, ü), genişlik (a, e, o, ö)-darlık (ı, i, u, ü), düzlük (a, e, ı, i), yuvarlaklık (o, ö, u, ü) ve uzunluk (aa, ee, oo, öö, uu, üü)-kısalık (a, i, ı, e, o, ö, u, ü) derecelerine göre sınıflandırılır. Kırgızcada ünlüler için hakim olan ses kuralı kalınlık-incecik ve düzlük-yuvarlaklık açıdan çok net bir şekilde uygulanan ünlü uyumudur. Asıl Kırgızca kelimelerde ünlü uyumu kök ve eklerdeki bütün heceleri kapsar (örneğin, *kör-üü-çü-lör-übüz-dün* 'seyircilerimizin'; *talaa-lar-da-gı* 'tarlalardaki').

Toplam 22 ünsüzden oluşan ünsüzler sisteminde (v, f, h, ts, sç, j) sesleri Kırgızcaya özgü olmayan, sadece alınma kelimelerde görülen ünsüzlerdir. Kırgız ünsüzleri biri birinden seda bakımından: sedalı (b, v, g, ğ, d, c, z,), sedasız (k, p, s, t, f, h, ç, ş), yarı ünlü (y, l, m, n, r) olarak ayırabilirler. Çıkış yeri bakımından: dudak (b, p, m), dış-dudak (v, f), dış (d, z, s, l, n, c, ç, ş, t), ön damak (g, k, y, r), arka damak (n, ~, ` , h). Yapılış tarzı bakımından: patlayıcılar (b, d, g, ğ, p, t, ~, k, l, y), sızıcılar: (s, ş, z), afrikatlar: (c, ç), titrek (r), geniz (m, n, n) olarak nitelendirilirler. Ayrıca Kırgız ünsüzleri kelimenin her yerinde gelebilenler (z, k, m, n, s, t, ç, ş), kelime başında gelmeyenler (v, g, y, l, p, f, h), kelime sonunda gelmeyenler (b, v, g, d, c) olarak da ayrılırlar.

Ünsüzlerde görülen başlıca ses değişimleri; ileriye ve geriye doğru ses benzeşmesi; tonlulaşma, tonsuzlaşma, bazı pozisyonlarda ünlü türemesi, bazen de düşmesi, iki ünlü arasında kalan p, k seslerinin yumuşayıp, b, g'ye dönüşmesi;

(tüp+ım > túbüm 'tüpüm', tak + ıptır > tağıptır 'takmış').

Morfolojik Açıdan

Kırgız kelimeleri leksik-semantik özellikleri ve söz dizimindeki fonksiyonuna göre genel olarak anlamlı kelimeler ve hizmetçi kelimeler türlerine ayrılırlar. Anlamlı kelimeler türlerine: isim, sıfat, sayı,

Kırgız Türkçesi

zarf, zamir, fiil; hizmetçi kelimeler grubuna ise: bağlaçlar, edatlar, taklidi kelimeler, ünlemler, modal sözler girer.

İsim

Kırgızcada **İsim**, çokluk, şahıs, iyelik, hal kategorilerine sahip ve soru eki de alabiliyor. **Çokluk eki** ünlü-ünsüz uyumunun Kırgızcada sistemli şekilde korunmasından dolayı 12 varyantlı bir sistem içinde görülür:

-lar/-ler/-lor/-lör almalar 'elmalar', koholor 'sokaklar'

-dar/-der/-dor/-dör kydar 'kızlar', koldor 'kollar'

-tar/-ter/-tor/-tör •ititter 'yiğitler', ottot 'ateşler'

(Görüldüğü gibi l'li sıra ünlü ile biten kelimelere ve istisna olarak y, r ile biten kelimelere, d'li sıra yumuşak ünsüzle biten kelimelere, t'li sıra ise sert ünsüzle biten kelimelere eklenir).

İsmin **iyelik kategorisinin** şahıslara göre dağılımı şöyle:

I şahıs **-ım** **-ibız** almam almabız "elmam, elmamız"

II şahıs **-ın** **-ınar** alman almanar

-ınız **-ınısдар** almanız almanızdar

III şahıs **-ı (sı)** **-ıları** alması almaları

İsim, cümlede yüklem görevini üstlenince fiil gibi **şahıs eki** alabiliyor. Yalnız III. şahıs çokluk ekinin fiildeki -ış yerine, -lar kullanması ile ismin şahıs ekleri fiilinkinden ayrılır. İsmin şahıs ekleri işte bunlar:

I şahıs **-mın** **-bız** balamın 'çocuğum' balabız 'çocuğuz'

II şahıs **-sın** **-sınar** balasın 'çocuksun' balasınar 'çocuksunuz'

(nezaket) **-sız** **-sızdar** balasız 'çocuksunuz' balasızdar 'çocusunuz'

III şahıs - (lar) bala 'çocuk' baldar 'çocuklar'

Kırgızcada altı tane **hal** vardır. Bütün hal ekleri ünlü-ünsüz uyumuna tabi olduğundan hal kategorisinin genel tablosu şu şekilde sergilenebilir:

Yalın; kim? emne?---

İlgi; kimdin? emnenin?-nın/-nin/-nun/-nün; -dın/-din/-dun/-dün; -tın/-tin/-tun/-tün.

Yönelme; kimge? emnege? kayda? -ga/-ge/-go/-gö; -ka/-ke/-ko/-kö.

Belirtme; kimdi? emneni? -nı/-ni/-nu/-nü; -dı/-di/-du/-dü; -tı/-ti/-tu/-tü.

Bulunma; kimde? emnede? kayda? -da/-de/-do/-dö; -ta/-te/-to/-tö.

Çıkma; kimden? emneden? kaydan?-dan/-den/-don/-dön; -tan/-ten/-ton/-tön.

Kırgız Türkçesi

Sıfat isimleri, leksik-semantik ve morfolojik ayrıcalıklarına göre **Asıl sıfatlar** ve **Nispi sıfatlar** olarak ayrılırlar. Asıl sıfatlar kendine has karşılaştırma ve pekiştirme derecelerine sahipler. Sıfatın karşılaştırma kategorisi-ıraak (-ireek/-uraak/-üröök) eki ile: çonuraak 'daha büyük', küçtüüröök 'daha güçlü', pekiştirme derecesi ise en 'en', abdan, ayabay, öto 'çok', 'fevkalade' gibi kelimeler vasıtasıyla, sıfatların kısaltılmış tekrarıyla: kıpkızıl 'kıpkırmızı', taptaza 'tertemiz' vs. yapılır. Nispi sıfatlar, isim, fiil, sayı, sarf gibi söz türlerinden -day, -luu, -sız, -lık, -kı vs. sıfat yapım eklerinin yardımı ile yapılır.

Sayı isimleri leksik-semantik ve morfolojik özelliklerine göre **Asıl sayılar** (bir, on, min 'bin' vs.), **Sıra sayılar** (birinçi 'birinci', cüzünçü 'yüzüncü' vs.), **Tahmin sayıları** (ondoy 'on kadar', cüzdögön 'yüzlerce'), **Kesir sayılar** (ondon bir 'onda bir', üçte dört' vs.), **Üleştirme sayılar** (beşten 'beşer', cetiden 'yedişer'), **Toplam sayılar** (eköö 'ikisi', altoo "altısı" vs.). Sayılara mahsus çekim ekleri: -oo/öö, -ınçı, -lagan, -em vs.

Zamirler

Şahis zamirleri:

I şahıs: men 'ben'   biz 'biz'

II şahıs: sen 'sen'   siler 'siz'

(nezaket) siz 'siz'   sizder 'sizler'

III şahıs al 'o'   alar 'onlar'

İşaret Zamirleri: bu (I) 'bu', uşu (I) 'şu', oşo (I) 'o', tigi (I) 'öteki', tetigi 'oradaki' vs.

Soru Zamirleri: kim? 'kim?', emne? 'ne?', kanday? 'nasıl? 'kaysı? 'hangi?', kança? 'kaç?', kaçan? 'ne zaman?', kayda? 'nereye?', kana? 'hani?' vs.

Menfi Zamirler: eç kim 'hiç kimse', eç kaçan 'hiç bir zaman', eç bir 'hiç bir', eç nerse/eçteke 'hiç bir şey', eç kanday 'hiç bir şekilde', eç kança 'pek fazla' vs.

Belirsizlik Zamirleri: kimdir biröö 'bir kimse', biröö 'birisi', bir nerse 'bir şey', kee/kay bir 'bazı', baarı/bardığı 'hepsi', ar kim 'her kes', ar nerse 'her şey', ar kanday 'her çeşit', ar türlüü 'her türlü' vs.

Dönüşümlü Zamir: öz 'kendisi' gibi türlere ayrılırlar.

Şahıs, işaret ve dönüşümlü zamirleri, isim çekimlerinden farklı özel bir hal tipi ile çekimlenir. Örneğin,

Yalın   men 'ben'   uşu 'şu'   özü 'kendisi'

İlgi   menin 'benim'   uşunun 'şunun'   özünün 'kendisinin'

Yönelme   mağa 'bana'   uşuga 'şuna'   özünö 'kendisine'

Belirtme   meni 'beni'   uşunu 'şunu'   özün 'kendisin'

Bulunma   mende 'bende'   uşunda 'şunda'   özündö 'kendisinde'

Kırgız Türkçesi

Çıkma menden'benden' uşundan 'şundan' özünön 'kendisinin'

Zarflar Leksik-Semantik Açıdan:

Zaman zarfları: azır 'şimdi', anan 'sonra', dayıma 'daima', bugün 'bugün', ertesi 'ertesi', bıltr 'geçen yıl', daroo 'hemen' vs.

Yer-yön zarfları: alga/ilgeri 'ileri', artka 'geriye', beri 'beri', cogoru 'yukarı'vs.

Sıfat-tarz zarfları: akırın 'yavaş', tımızın 'gizli', tez 'tez', kayta/kayra 'tekrar', beker 'boşuna', oozmo-ooz 'yüzbe yüz', teskeri 'tersinen', ataylap 'mahsus' vs.

Ölçü-miktar zarfları: az 'az', köp 'çok', saal 'azcık', ayabay/abdan 'büyük miktarda', oşonço 'o kadar', ança 'o kadar', kançalık 'ne kadar' vs. gibi türleri ile belli. Zarfları-ça, -lap, -lay, -lata, -çalık gibi yapım ekleri yapar.

Fiiller

Genel olarak Kırgız fiilleri üç zaman etrafında cereyan eder:

1. Geçmiş zaman
2. Şimdiki zaman
3. Gelecek zaman

Geçmiş zaman:

1. Belirli geçmiş zaman
2. Belirsiz geçmiş zaman
3. Öğrenilmiş geçmiş zaman
4. Adet edilmiş geçmiş zaman olarak ayırdd edilir.

Belirli (-di'li) geçmiş zaman:

Zaman eki:-dı/-di/-du/-dü Şahıs ekleri: II -m -k

-tı/-ti/-tu/-tü III -n -nar
-nız -nızdar
III - -ıştı

Belirsiz (-gan'lı) geçmiş zaman:

Geçmiş zamanın hikayesi (-mişti)

Zaman eki:-gan/-gen/-gon/-gön Şahıs ekleri: II -mın -bız

-kan/-ken/-kon/-kön II -sın -sınar
-sız -sızdar

Kırgız Türkçesi

III - -ışkan

Öğrenilmiş geçmiş zaman (-ıptır)-(-miş):

Zaman eki:-ıptır/-iptir/ Şahıs ekleri: I -mın -bız

-uptur/-üptür III -sın -sınar

-sız -sızdar

III - -ışıptır

Adet Edinilmiş Geçmiş Zaman (-çu):

Geniş zamanın hikayesi (-ırdı)

Zaman eki:-çu/-çü Şahıs ekleri: III -mın -bız

III -sın -sınar

-sız -sınar

III - -ışçu

Şimdiki Zaman:

1.Basit şimdiki zaman 2. Birleşik şimdiki zaman gibi iki çeşitle temsil edilir.

Basit Şimdiki Zaman:

Geniş zaman (-ır)

Zaman eki:-a/-y Şahıs ekleri: III -m (ın) -bız

III -sın -sınar

-sız -sızdar

III -t -ışat

Birleşik Şimdiki Zaman:

Şimdiki zaman (-yor)

Asıl fiil + zarf fiil (-ıp) +yardımcı fiiller cat (tur, otur, cür) +zaman eki-a+şahıs ekleri: III
-mın -bız

II -sın -sınar

-sız -sızdar

III -t -ışat

Gelecek Zaman:

1. Kesin gelecek zaman 2. Olası gelecek zaman olarak ayrılır.

Kırgız Türkçesi

Kesin Gelecek Zaman:

Zaman eki: -a/-y Şahıs ekleri: III -m (ın) -bız

III -sın -sınar

-sız -sızdar

III -t -ışat

Basit şimdiki zaman ile aynı yapıda olan kesin gelecek zamanı, bazı zaman belirteçleri ve cümlelerin genel anlamına göre ayırt etmek mümkün.

Olası Gelecek Zaman:

Zaman eki: -ar/-er/-or/-ör Şahıs ekleri: III -mın -bız

III -sın -sınar

-sız -sızdar

III - -ışar

Kırgızcada fiile -gan, -ar, -uuçu, -çu ekleri eklenerek **sıfat fiiller**, -ıp, -a, -y, -ganı, mayınca ekleri eklenerek **zarf fiiller**, -uu/-üü, -oo/-öö, -mak, -ış, -ma, -may ekleri eklenerek **isim fiiller** yapılır.

1 Malov S. E. **Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov**: Teksti i perevodı. M.; L., 1952, s. 5.

2 Baskakov N. A. K **Voprosu o Klassifikatsii Tyurkskih Yazıkov**. İzvestiya AN SSSR, OLYA, C. X1. 2. çık. Moskova, 1952.

3 Talat T., "Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi," **Erdem Dergisi**, C. 5, sayı 13, 1990 s. 141-168.

4 Yunusalıyev B. M. **Problema Formirovaniya Obşenarodnogo Kırgızskoğo Yazıkı. - Voprosı Yazıoznaniya**. 1955, N 2, s. 30-41. Yunusalıyev B. M. **Kırgız Dialektologiyası**, Frunze, 1971.

5 Malov S. E. **Drevniye i Noviye Tyurkskiye Yazıkı**. İzvestiya AN SSSR. C. X1. 2. çık. Moskova, 1952.

6 Malov S. E. **Yazık Celtih Uygurov: Slovar i Grammatika**, Alma-Ata, 1957. Tenişev E. R. **Stroy Sarıg-Uygurskogo Yazıkı**. M., 1976.

7 Tenişev E. R. **Drevnekırgızskiy Yazık**, Bişkek, 1997, s. 7.

8 Biçurin N. Ya. **Sobraniya Soçineniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena**. C. 1, M. -L., 1950. S. 354.

9 Malov S. E. **Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov**. Teksti i perevodı. M. -L., s. 5.

Kırgız Türkçesi

- 10 Talas anıtlarında Kırgız ismi geçmese de Kırgız etnosunun kökünü oluşturan Otuz oğlan kaviminden söz edilir.
- 11 **Vostoçniye Avtorı o Kirgizah**/Derleyen ve yayımlayan Ö. Karayev. Bişkek, 1994, s. 50.
- 12 Tenişev E. R. **O Dialektah Uygurskogo Yazıka Sinszyana. -Tyurkologiçeskiye issledovaniya.** M. -L., 1963. Tenişev E. R. **Stroy Sarı-Uygurskogo Yazıka.** M., 1976. Tenişev E. R. **O Yazıke Kırgızov Uyezda Fuüy (KNR)-Voprosı Yazıkoznaniya,** 1966, N 7, s. 88-95.
- 13 Malov S. E. **Yazık Celtih Uygurov: Slovar i Grammatika,** Alma-Ata, 1957. Malov S. E. **Lobnorskiy Yazık,** Frunze, 1956. Asanaliyev Ü. **Lobnor Tilinin grammatikalık Kıskaçça Oçerki.** Frunze, 1964. Cusupakmatov L., **Otnoşeniya Kirgizskogo Yazıka k Sibirskim Tyurkskim Yazıkam.** Frunze, 1983. Hu Zhen-hua, **Guy İmart. Fu-Yü Girgis: A Tentative Description Of The Easternmost Turkic Language.** Univ. of Calif. at Santa Barbara.
- 14 Tenişev E. R. **Drevnekirgizskiy Yazık.** Bişkek, 1997, s. 5.
- 15 Çorotegin T. K., Moldokasımov K. S. **Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihi,** Bişkek, 2000, s. 76.
- 16 Tenişev E. R. **Drevnekirgizskiy Yazık...** s. 6.
- 17 Yunusalıyev B. **Kırgız Dialektologiyası...** s. 114.
- 18 Tenişev E. R. **Stroy Sarı Uygurskogo Yazıka .....** s. 10.
- 19 Drenkova N. **P Grammatika Şorskogo Yazıka,** ...s. 40-41.
- 20 Tenişev E. R. **Drevnekirgizskiy Yazık,** ... s. 11.
- 21 Hu Zhen-hua, **Guy İmart, a.g.e.,** s. 26.
- 22 Tenişev E. R. **Stroy .....** s. 57.
- 23 Baskakov N. A. **Forma glagola na-çık/-çik, -çu/-çü v hakasskom, tuvinskom i kirgizskom yazıkah. -Voprosı Tyurkologii.** Taşkent. 1965.
- 24 Yunusalıyev B. M. **Problema Formirovaniya Obşenarodnoğo Kirgizskogo Yazıka. - Vopr. Yazıkoznaniya.** 1955, N 2, s. 30-41.
- 25 Yunusalıyev B. M. **Kırgız Dialektologiyası,** ... s. 58.
- 26 Malov S. E. **Lobnorskiy Yazık,** Frunze, 1956; Asanaliyev Ü. **Lobnor Tilinin Grammatikalık Kıskaçça Oçerki,** Frunze, 1964.
- 27 Tenişev E. R. **Drevnekirgizskiy Yazık ...** s. 18.
- 28 Malov S. E. **a.g.e.,** s. 5.
- 29 Tenişev E. R. **a.g.e.,** s. 18.

Kırgız Türkçesi

- 30 Çorotegin T. K., Moldokasimov K., **Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Kıskaç Tarıhı... s39.**
- 31 Yunusalıyev B. M. **Kırgız Dialektologiyası...s. 57.**
Abduldayev E., **Azırkı Kırgız Tili.** Bışkek, 1998.
Asanalıev Ü., **Lobnor Tilinın Grammatikalık Kıskaç Oçerki.** Frunze, 1964.
Bartold V. V. **Kırgızı. -Soçineniya.** M., 1963, C. 2, I. böl. s. 509-510.
Baskakov N. A. **Tyurkskiye Yazıkı.** Moskova, 1960.
Batmanov İ. A. **Kratkoye Vvedeniye v İzuçeniye Kırgızskogo Yazıkı.** Frunze, 1947.
Batmanov İ. A. **Sovremenniy Kırgızskiy Yazık.** Frunze, 1963.
Baytur A. **Kırgız Tarıhının Leksiyaları.** Bışkek, 1992.
Bıçurın N. Y. **Sobraniya Soçineniy o Narodah, Obitavşih v sredney Azii v Drevniye Vremena.** C. I, M. -L., 1950.
Cusupakmatov L., **Otnořeniye Kırgızskogo Yazıkı k Sibirskim Tyurkskim Yazıkam.** Frunze, 1983.
Çorotegin T. K., **Moldokasimov K. S. Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarıhı.** Bışkek, 2000.
Direnkova N. P. **Grammatika şorskogo Yazıkı.** Moskova, 1979.
Grammatika Hakasskogo Yazıkı. Moskova, 1975.
Hu Zhen-hua, Guy İmart, Fu-Yü Girgis: **A Tentative Desckription Of The Easternmost Turkic Language.** Univ. Of Calif. at Santa Barbara.
İşhakov F. G., Palmbah A. A. **Grammatika Tuvinskogo Yazıkı.** Moskova, 1961.
Karayev O., **Vostoçniye Avtorı o Kırgızah.** Bışkek, 1994.
Kırgız Adabiy Tilinın Grammatıkası. Frunze, 1980.
Malov S. E. **Drevniye i Novıye Tyurkskiye Yazıkı.** -İzvestiya AN SSSR, C. XI, 2. çık. M., 1952.
Malov S. E., **Lobnorskiy Yazık,** Frunze, 1956.
Malov S. E., **Yazık Celtih Uygurov: Slovar, Grammatika.** Alma-Ata, 1957.
Malov S. E., **Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov: Teksti i Perevodi.** M. -L., 1952.
Oruzbayeva B. O., **Kırgızskiy Yazık. -Yazıkı Mira: Tyurkskiye Yazıkı.** -Bışkek, 1997, s. 286-289.
Tınıstanov K., **Kırgız Tili.** C. I-II, İstambul, 1998.
Tenışev E. R., **Drevniy Kırgızskiy Yazık,** Bışkek, 1997.

Kırgız Türkçesi

Tenişev E. R., **O Dialektah Uygurskogo Yazıka Sinszyana. -Tyurkologiçeskiye İssledovaniya.** M. -L., 1963.

Tenişev E. R., **O Yazıke Kırgızov Uyezda Fuüy (KNR).** -Vopr. Yazıkoznaniya, 1966, N. 7, s. 88-95.

Tenişev E. R., **Stroy Sarı-Uygurskogo Yazıka.** M., 1976.

Tekin T., "Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi". -**Erdem Dergisi.** C. 5, sayı 13, 1990. S. 141-168.

Yunusaliyev B. M., **Kırgız Dialektologiyası,** Frunze, 1971.

Yunusaliyev B. M., **Problema Formirovaniya Obşenarodnogo Kırgızskogo Yazıka.** -Voprosı Yazıkoznaniya, 1955, N 2, s. 30-41.